

Jiří Štaif a sociální dějiny 19. století

Michal Pullmann — Jakub Rákosník — Matěj Spurný

KEY WORDS:

Social History — Revolution — Modernization — Nationalism — Elites

Historik Jiří Štaif oslavil své sedmdesáté jubileum. Mezitím se dokázal svými spisy zařadit mezi nepominutelné postavy oboru sociálních dějin a zanechal za sebou řadu žáků i jako dlouholetý pedagog na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy. Nehodláme v tomto skromném příspěvku vytvořit jakousi kompletní komentovanou bibliografii jeho rozsáhlého díla. Rozhodli jsme se naopak na základě osobní volby — a přiznejme, že i svých badatelských inklinací — zaměřit jen na některá témata, jimiž Jiří Štaif obohatil přístupy ke studiu dlouhého 19. století z hlediska konceptuálního a interpretačního. Za tím účelem jsme se v tomto textu zaměřili na tři — podle našeho názoru — základní témata, z nichž příležitostně vybočujeme i dalšími směry v souladu s tím, jak se různými směry rozbíhaly v průběhu života i Štaifovy výzkumné zájmy. V první části věnujeme pozornost konceptu modernizace. Následující část se soustředí na jeho studium české národní elity. A poslední část rozebírá jeho analytický přístup k fenoménu revoluce.

Jiří Štaif se nejprve zaměřoval ve svém výzkumu na dějiny dějepisectví. Již jeho rané studie z 80. let naznačují specifický přístup ke studiu této problematiky. Jakkoli byl svým filozofickým vzděláním dostatečně připraven pro hlubší teoreticko-metodologické problémy českého dějepisectví, již v těchto raných pracích byl u něj patrný zájem o potřebu ukotvení dějin dějepisectví 19. století, kterým se posléze věnoval v posledních dvou dekádách minulého století, do širšího společenského kontextu.¹ Tato východiska pak předurčila jeho další badatelské směřování, a to jednak ke studiu Františka Palackého a jeho politického i historiografického dědictví, jež posléze shrnul již jako zralý historik v roce 2009 do jeho originální biografie,² a jednak ke studiu vývoje české společnosti, či lépe řečeno společnosti českých zemí v dlouhém 19. stoletím.

1 Srv. jeho rané práce Jiří Štaif, *Problematika metodologie historiografie v českém dějepisectví po roce 1945*, Československý časopis historický 29, 1981, č. 4–5, s. 546–569, 731–755; Týž, *Otázky pozitivistické metody v české buržoazní historiografii na přelomu 19.–20. století: (studie o reflexi této problematiky v české dějepisecké literatuře)*, Sborník k dějinám 19. a 20. století 10, 1986, s. 255–303; Týž, *Konceptualizace českých dějin Františka Palackého*, Český časopis historický 89, 1991, č. 2, s. 161–184.

2 Jiří Štaif, *František Palacký: život, dílo, mýtus*, Praha 2009.

Jestliže do konce 20. století ve výzkumech dějiny dějepisectví představovaly dominantní segment jeho zájmu, v novém tisíciletí je patrná v jeho bibliografii změna nesoucí se směrem k dějinám společnosti, jejím elitám a studiu komplexní sociální změny, jakkoli badatelský zájem o historiografii Štaif nikdy zcela neztratil ze svého zřetele. Je nepochybná škoda, že jeho jedinečná, v mnoha směrech pozoruhodná — a v pravdě sociálně-historicky koncipovaná — syntéza dějin českého dějepisectví v dlouhém 19. století z roku 1997, příznačně nazvaná *Historici, dějiny a společnost*, vyšla v nevelkém nákladu a dnes je na trhu — včetně vyhlášených antikvariátů — zcela nedostupná.³

Jiří Štaif zvláště v pozdějších letech vyjadřuje skepsi ke konceptu občanské společnosti kvůli implicitnímu ideálu shody a bezrozpornosti, jenž je v něm obsažen. Přesto si jej dovolíme představit jako důležitého historika utváření občanské společnosti či možná ještě lépe řečeno — občanské veřejnosti. Jelikož se jeho rozsáhlé historické dílo věnuje mocenským, symbolickým, sociálním i hospodářským souvislostem utváření občanské společnosti v českých zemích, rozvinul Štaif inspirativní způsoby, jak překonávat mezi historiky rozšířenou nedůvěru vůči sociálněvědním přístupům a pojmům. Z různých stran a perspektiv přibližuje odborné veřejnosti i studentům historie výsledky svého bohatého bádání o vzestupu občanské angažovanosti a odvahy v českých zemích, zrození a prosazení národního a dalších sociálních hnutí nebo o schopnosti různých aktérů a skupin učit se ze svých úspěchů i ze svých chyb. V různých podobách a na mnoha příkladech dokládá, že v multietnickém prostředí habsburské monarchie šla modernizace státu i společnosti svou vlastní cestou. A nabízí pak také vysvětlení, proč byl prostor občanské veřejnosti nejpozději od revoluce 1848 tak výrazně prostoupen konflikty definovanými nacionálně.

I když se Štaif převážně zabýval kulturními konflikty a kladl důraz na symbolický rozměr zápasů o vliv, majetek a moc, výkladově nevycházel jednostranně vstříc módním směrům, pramenícím z kulturního obratu, a nespustil ze zřetele obecnější otázky vývoje moderní společnosti.⁴ Není náhoda, že do středu své historické analýzy postavil kategorii modernizace, jejíž specifické vývojové tendence se pro rakouské prostředí snažil vysvětlit.⁵ Když zkoumal symboly, výkladové vzorce, mentality či

3 Jiří Štaif, *Historici, dějiny a společnost: historiografie v českých zemích od Palackého a jeho předchůdců po Gollova školu 1790–1900*, 2 díly, Praha 1997.

4 Jiří Štaif patří k těm českým sociálním historikům, kteří od počátku sledovali a reflektovali kritiku sociálních dějin z postmodernou inspirované perspektivy dějin kulturních, což (krom originálního ohledávání způsobů, jak oba přístupy skloubit) rovněž ve svých textech explicitně reflektoval — viz např. Jiří Štaif: *Sociální a kulturní dějiny: Několik poznámek k postmoderní diskusi*, in: *Kultura jako téma a problém dějepisectví*, Tomáš Borovský — Jiří Hanuš — Milan Řepa (eds.), Brno 2006, s. 35–47.

5 Implicitně se tématu modernizace Štaif věnuje po celou dobu své badatelské kariéry. Koncept společenské modernizace pak rozpracovává a staví do pomyslného středu své interpretace proměny vztahu českých elit a širší společenské dynamiky nejpozději od nultých let 21. století. Výkladové ose jeho monografie věnované českým národním elitám (*Obezřetná elita*, k tomu podrobněji samostatně zastavení níže v textu) a vymezení jím preferovaného konceptu modernizace jsou rovněž věnovány jeho studie k šedesátinám Jana Gebharta nebo v kolektivní monografii k *Času moderny*. Viz Jiří Štaif, Jindřich Šimon Baar

ideologie, nešlo mu jen o proměny dobové imaginace, nýbrž jejich prostřednictvím sledoval vývojové trendy změny společnosti s proměnou jejích struktur i dynamicky se vyvíjejícími konflikty. Jinými slovy, Štaif zkoumal jevy, jejichž analýza zpravidla převažuje v kulturních dějinách, avšak činil tak s pomocí analytických nástrojů (pojmu), které koncepčně náleží zkoumání sociálněekonomických vztahů. Lze soudit, že právě tento přístup mu umožnil zformulovat působivou historickou diagnózu, která nejen popisuje, ale i vysvětluje proměny národní identifikace, občanské angažovanosti nebo vlivu různých (vládnoucích nebo alternativních) elit v 19. století v úsilí o hegemonizaci společenského prostoru.

MODERNIZACE, HISTORICKÝ POHYB A SPOLEČENSKÁ ZMĚNA

Jiří Štaif si vždy k teorii modernizace zachovával odstup. Přesto opakovaně přitakával názoru, že obdobný dostatečně široký pojem, jenž by dokázal absorbovat onu mnohost dílčích procesů sociální změny mezi 18. a 20. stoletím, zkrátka k dispozici nemáme. A proto se také tomuto pojmu ve výuce, ani v psaných textech nevyhýbal. Teorie modernizace, zvláště v té podobě, jak byla využívána na Západě v několika desetiletích následujících po druhé světové válce, v sobě obsahovala obdobná rizika, jaká známe z ploché teleologie marxisticko-leninského dějepisectví ve východním bloku. Legitimizovala totiž liberální demokracii ve spojení s tržním řádem a masovým konzumem jako logické vyústění lidských dějin úplně stejně, jako historický materialismus obhajoval nevyhnutelnost socialistického řádu. Byl jí rovněž implicitním také eurocentrismus, jenž v dnešní sociálněvědní analýze je jen těžko akceptovatelný. Obdobně i víra v interdependenci změny jednotlivých subsystémů — tedy očekávání, že v závislosti na změně ekonomiky se konsekventně promění i politický, právní a kulturní subsystém — se empiricky nepotvrdila.⁶ Namísto hegemonického amerického modelu jsme v 21. století konfrontováni s mnohostí modernit (multiple modernities, jak o nich mluví Shmuel Eisenstadt), kdy západní řád je jen jedním z víceru možných uspořádání a nikoli tím normativním, jak býval v klasické teorii modernizace v éře Studené války.⁷ A dodejme, že svým hřebíčkem do rakve ambicím této teorie přispěla i postmoderna kritikou velkých vyprávění.

I když Štaif vždy zdůrazňoval nenahraditelnost konceptu modernizace, vůbec to neznamená, že by si nebyl vědom uvedených slabin. Zásadní význam, jaký tomuto

a společenská modernizace: (Pokus o dialog mezi sociálními dějinami a krásnou literaturou.). In: *Fragmenty dějin: Sborník k šedesátinám Jana Gebharta, Jan Hájek — Jiří Kocián — Milan Zítka* (eds.), Praha 2006, s. 35–62, Jiří Štaif: *Společenská modernizace a česká intelektuální elita 19. století*, in: *Čas moderny*, Dagmar Blümová — Bohumil Jiroušek (eds.), České Budějovice 2006, s. 10–26. Syntézou jeho badatelského úsilí na tomto poli je pak bezpochyby Štaifova monografie uchopující dějiny české společnosti “dlouhého” 19. století jako “modernizaci na pokračování”. Viz Jiří Štaif, *Modernizace na pokračování. Společnost v českých zemích (1770–1918)*, Praha 2020.

⁶ Jan Keller, *Teorie modernizace*, Praha 2007.

⁷ Shmuel Eisenstadt, *Multiple Modernities*, *Daedalus* 129, 2000, no. 1, pp. 1–29.

konceptu přikládá, dobře dokumentuje název jeho zatím poslední knihy — *Modernizace na pokračování* (2020). Na tomto místě můžeme odhlédnout od případů, kdy adjektivum „moderní“ využívá jako primárně chronologickou kategorii pro označení dějin 19. a 20. století a kde kvalitativní proměna zkoumaných fenoménů ustupuje do pozadí. Pozornost bude naopak upřena na struktury a kauzalitu společenské změny, jež modernizace s sebou nese.

Jen na první pohled Štaifův koncept modernizace působí zcela konvenčně, když ji definuje jako racionalizaci společenských vztahů, provázenou rostoucím tlakem na participaci a emancipaci, a zároveň i jako potřebu uznání a hledání osobního štěstí.⁸ V uvedené definici je však patrný důraz na aktéry a jejich jednání, jež naznačuje autorovo silné myšlenkové ukotvení ve weberíanském metodologickém individualismu.⁹ To mu umožňuje výrazně nedeterministické chápání společenské změny, jež hlouběji vysvětlil již ve své předchozí práci o společenských krizích. Krize mu není jen nemocí, kdy stávající systémové uspořádání neumožňuje efektivní řešení kumulujících se a objektivně existujících společenských problémů, protože musí být systém méně či více transformován. Samotná existence krize totiž není nezávislou na aktérech. To na nich závisí pojmenování určité situace jako krizové, a pokud se taková reflexe stane široce přijímanou, pak jsou tito aktéři, kteří si příslušný diskurz krize osvojí, ochotni aktivně prosazovat historickou změnu.¹⁰

Budoucnost je tedy otevřená a příští vývoj není implicitně vepsán již v předchozí struktuře situace, jak by evokovala perspektiva strukturálního determinismu. Proto také Štaif na stejném místě odmítá představu o existenci „konceptu vnitřně koherentní modernity“.¹¹ Ten by totiž evokoval určitý normativní ideál, který by umožňoval hierarchizovat různé podoby společenského uspořádání jako zdravé/patologické apod. přesně v tom smyslu, jako si počínali stoupenci klasické teorie modernizace po druhé světové válce, která takové hodnocení umožňovala. A že tito „mandaríní budoucnosti“, jak je s nadsázkou označil ve své monografii Nils Gilman, se samozřejmě sobě vlastní brali západní model modernity s tržním kapitalismem, hodnotovým pluralismem a liberální demokracií za model té správné a zdravé modernity, nikoho nepřekvapí.¹² Štaif touto cestou nejde a je pro něho naopak charakteristický koncept modernity, jež postrádá tento prvoplánový normativní, či řekněme přímo ideologický náboj.

8 Jiří Štaif, *Modernizace na pokračování: společnost v českých zemích (1770–1918)*, Praha 2020, s. 10.

9 Srv. Max Weber, *Metodologie, sociologie a politika*, Praha 1998, s. 135–161; Josef Pekař, *Spor o individualismus a kolektivismus v dějepisectví*, Český časopis historický 3, 1897, č. 3, s. 146–160.

10 Jakub Rákosník — Matěj Spurný — Jiří Štaif, *Milníky moderních českých dějin: krize konsenzu a legitimity v letech 1848–1989*, Praha 2018, s. 13. Jak ale Štaif připomíná, aktéři zejména v 19. století zpravidla nepoužívali pojem krize. Je ale možné postihnout nejrůznější dobové metafory upozorňující na neudržitelnost daného stavu. Tamtéž, s. 25.

11 Tamtéž, s. 17.

12 Nils Gilman, *Mandarins of the Future: Modernization Theory in Cold War America*, Baltimore 2003.

Štaifovo odmítnutí vnitřně koherentní modernity má zásadní důsledky pro jeho práci a vyjadřuje zároveň jeho hlubší ukotvení v sociologické teorii. Jestliže v populárních příručkách bývá její vývoj zjednodušován do konkurence konsenzuálního a konfliktualistického paradigmatu, pak on se hlásí ke druhému ze jmenovaných, když proti konceptu koherentní modernity staví její koncept kontradikční, resp. konfliktní.¹³ I když pracuje, odvolává se na ekonomickou teorii, s konceptem ztráty a obnovování společenské rovnováhy, což by evokovalo spíše konsenzualistická teoretická východiska, opak je pravdou. Tato rovnováha totiž není inherentní vlastností sociálního systému, k níž by tento systém automaticky směřoval. Je vždy jen dočasná. Je jen dočasnou odpovědí na předchozí tlak směřující ke společenské změně. Odkud se tento tlak bere?

Štaifův výklad je komplexnější, než by se mohlo jevit z výše citovaného výkladu krize, v němž byl zdůrazněn význam aktérského pojmenování situace jako krizové a jeho dostatečně rozšířené sdílení, z čehož následně vznikne účinný tlak ve prospěch společenské změny. Historický pohyb Štaif znázorňuje prostřednictvím trojúhelníku, jehož vrcholy jsou *lidské cíle*, *společenská praxe* a *důsledky* (chtěné i nechtěné).¹⁴ Úspěšně se mu tak daří nalézt funkční cestu v tradičním dilematu sociální vědy, jak se vyrovnat se svobodou jednání lidského jedince a strukturálními danostmi, jež se nachází mimo jeho moc a jeho svobodnému jednání vymezují mantinely.

Lidské cíle jsou vždy definovány na úsečce vinoucí se mezi „jest“ a „má být“. Jsou důsledkem přirozené lidské vlastnosti, jakožto bytostí nadaných rozumem, produkovat politické imaginace žádoucích světů. Aktér může přitakávat existující společenské praxi a považovat ji za přirozenou, žádoucí a spravedlivou. Nebo se naopak vůči ní s různou mírou radikalismu vymezovat. Ačkoli takové definování cílů lze chápat jako zcela svobodnou činnost lidského ducha, úspěch či neúspěch ve smyslu jejich prosazení a následné realizace či naopak jejich kolektivní zatracení jako chiméry či neuskutečnitelné utopie není nahodilý. Není však ani předem daný. Štaifovo vysvětlení úspěchu/neúspěchu lidských cílů je — jako je tomu u něho obvykle — interakční. Cíle, jež jsou orientovány proti *statu quo* a definují společenskou změnu jako žádoucí, jsou konstruktivistické v tom smyslu, že konstruují nějakou novou realitu. Musí tedy úspěšně interagovat s klientelou, jíž jsou určeny. Jinými slovy řečeno, cíle usilující o změnu musí být komunikovány způsobem, aby zapadaly do existujících myšlenkových rámců těch, jimž jsou nabízeny, a staly se tak pro ně srozumitelnými, akceptovatelnými a posléze i žádoucími.

Vhodně tento mechanismus Štaif vykládá na příkladu moderního nacionalismu. Jakkoli jsou mu blízké konstruktivistické přístupy v teorii nacionalismu, není tak radikální jako jiní autoři, kteří národní identitu považují jen za arbitrární výplod nacionalistických elit shora imputovaný pasivní mase obyvatelstva, jako to bylo typické např. pro Dušana Třeštíka.¹⁵ Jak Štaif v tomto směru uvádí: „Každý kulturní konstruktivismus se musí opřít o schopnost lidí ztotožňovat se s různými symboly.

13 Srv. Jiří Šubrt, *Individualismus a holismus v sociologii: jak překonat teoretické dilema?*, Praha 2015.

14 Štaif, *Modernizace na pokračování*, s. 11.

15 Srv. Dušan Třeštík, *Mysliti dějiny*, Praha 1999, s. 100–149.

Na tomto základě s nimi musí kulturní konstruktivisté komunikovat, pokud chtějí být úspěšní. Děje se tak prostřednictvím kulturního překladu, převádějícího pojmy, které jsou lidem již přístupné, do podoby symbolů, jež konstruktivisté považují za žádoucí.¹⁶ Zároveň však musí sledovat i zpětnou vazbu, a pokud v této komunikaci „něco vážné“, je nutné promyslit další postup, aby klientela nabízené obrazy přijala za své. To, co na tomto místě Štaif aplikoval na příkladu nacionalismu, má potenciál zevšeobecnění. Proto také sám dodává, že s uvedeným stylem komunikace elity konstruuje nové cíle směřující k její potenciální klientele se setkáváme v případě jakékoli formy indoktrinace. A platí to i pro pluralitu navzájem více či méně konfliktních imaginací žádoucí podoby modernity.

Vymezení pojmu společenské modernizace či modernity Štaif nechápe pouze jako zpětnou interpretační projekci historika sociálních dějin do minulosti, aby zastřešujícím teoretickým pojmem shrnul široký komplex příčin dodávajících, v porovnání s předchozími staletími, značnou dynamiku proměnám mezilidských vztahů. Modernizace se naopak reálně dělá a vytvářela nepřehlédnutelný tlak na dosavadní hospodářské, sociální, politické, kulturní, genderové a další hierarchie. Přitom studium materiální stránky modernizace, již konvenčně definuje jako první a druhou průmyslovou revoluci, nepovažuje pro sociální historii za prioritní. Jeho zájem naopak upoutává kulturní „předpřipravenost“ lidí zapojit se do společnosti založené na výkonu, dosud netradičních typech sociálních nerovností a konzumní kultuře.¹⁷

OBEZŘETNÉ ELITY

Elity patří k tradičním tématům výzkumu od počátku existence historické vědy. Pro politické dějiny, které české historiografii dominovaly po celé 20. století (a zůstávají zřejmě dodnes nejcharakterističtější způsobem psaní o minulosti v českojazyčném prostředí), jsou s jistou nadsázkou elity jedinou sociální skupinou, jejíž příslušníci bývají zkoumáni jako svobodně jednající aktéři a aktivní hybatelé dějin, a jejichž jednání je tudíž věnována detailní pozornost. Sociálně historicky zaměřený výzkum elit, jehož předním reprezentantem je Štaif v českém dějepisceví již zhruba dvě desítky let, má ovšem (oproti politickým dějinám či dějinám „velkých osobností“) výrazně odlišná východiska i akcenty: zkoumá elity primárně jako sociální skupinu (tj. relativně malou skupinu lidí s nadprůměrným společenským vlivem), jejíž profil, charakter a program se utváří v komunikaci i v konkurenci s dalšími aktéry a v podstatě v závislosti na nich. Podstatné přitom je, že elity vedle reálného (hospodářského či politického) mocenského postavení generujícího vliv na aktuální rozhodnutí o správě země, přerozdělování finančních prostředků apod. Mohou zároveň mít výraznou schopnost prosazovat společenské normy, které mají kulturnětvornou, hodnotově autoritativní povahu. Vedle elit etablovaných se přitom běžně prosazují skupiny, které i s omezeným přístupem ke státu a jeho strukturám ovlivní dobové normy i identifikační vzorce a stávají se tak konkurenty existujících elit. Do centra takto zaměře-

¹⁶ Štaif, *Modernizace na pokračování*, s. 96–97.

¹⁷ Tamtéž, s. 265–266.

ného výzkumu se tak pochopitelně dostává interakce mezi příslušníky elit a jejich „klienty“, tj. schopnost oslovit prostřednictvím určitého programu širší segmenty společnosti, nabídnout jim určitou smysluplnou perspektivu a tyto přísliby vlastním jednáním věrohodně garantovat. Právě tento druh interakcí Štaif zkoumá v procesu utváření moderní české společnosti v průběhu 19. století, přičemž nejsystematičtější pozornost věnuje dvěma dekadám předcházejícím revolučnímu období 1848/49 a létům následujícím bezprostředně po revoluci.

Pro Štaifovo psaní obecně, ale pro jeho analýzu českých elit v 19. století zvláště, je charakteristické uvážlivé a produktivní propojování teoretických konceptů a rozsáhlé empirie. Ač mezi tradičně na faktografii zaměřenými českými historiky (a početně výrazně skromněji zastoupenými historičkami) 19. století Jiří Štaif bezpochyby patří k těm výrazněji teoreticky založeným, tj. k badatelům s velkou schopností konceptualizace a zobecnění poznaného, napsal již před zhruba 15 lety, že by historik v žádném případě neměl konceptualizacím, postupům, pojmům či metodologickým východiskům „voluntaristicky podrobovat své faktické poznatky“.¹⁸ Tohoto imperativu se Štaif přidržuje i v praxi. Výsledkem jsou texty reagující na vlastní i obecně sdílené předporozumění a konfrontující toto předporozumění s rozsáhlou empirií, včetně životních peripetií jednotlivců. Ve weberianském duchu jsou pro Štaifa koncepty či sociální teorie podstatným nástrojem poznání, jež by bylo naivní považovat jen za „vymyšlenosti“ intelektuálů. Zároveň je s nimi ovšem podle něj třeba zacházet právě jako s nástroji, tj. používat je jen v té míře, v níž se ukazují jako užitečné v procesu poznávání mnohotvárné společenské skutečnosti. Jiří Štaif je tak příkladem historika, který ve svých pracích neúnavně hledá cestu mezi Skyllou a Charybdou, jak sám říká, „intelektuální arogance, v níž má rozum přednost před realitou, která leží mimo něj“ a „intelektuální pohodlností, v níž je tomu právě naopak“.¹⁹ Právě jeho výzkum zrodu, charakteru a proměn českých elit v 19. století dle našeho přesvědčení toto úsilí i schopnost velmi dobře ilustruje.

Dvě klíčové teoretické inspirace Štaifova výzkumu elit rodícího se a rozvíjejícího se moderního českého národního společenství tvoří práce francouzského sociologa Pierra Bourdieua a amerického historika Benedicta Andersona. Zatímco Anderson přesvědčivým způsobem vysvětluje, jaké elitní projekty, konstitutivní pro rozvoj moderních národů, měly potenciál oslovit dostatečně širokou klientelu, a tak de facto utvářet moderní národy (jakožto „myšlené“ — nikoli ale vymyšlené — společenství, *imagined community*), rozšiřuje Bourdieu pojem kapitál, který vedle ekonomických faktorů spojuje s aspekty kulturními a sociálními. Rovněž Bourdieuho práce s pojmem *habitus*²⁰ poskytla inspiraci pro Štaifovu minuciózní práci s prosopografií a způsoby jednání jednotlivých aktérů stejně jako pro jeho sofistikovanou analýzu mocenské dynamiky ve společnosti. Snad o něco méně nápadná, ale přesto výrazná,

18 Jiří Štaif, *Historie a alternativní konstrukce elit. Několik úvah na dané téma*. In: Hana Ambrožová — Tomáš Dvořák — Bronislav Chocholáč — Libor Jan — Pavel Pumpr (ed.), *Historik na Moravě*, Brno 2009, s. 65–76, zde s. 66.

19 Tamtéž.

20 Pierre Bourdieu, *Distinctions. A Social Critique of the Judgement of Taste*, Cambridge (US) 1984.

je i inspirace pracemi britského historika Arnolda J. Toynbeeho, jež Štaif uvádí jako podstatné z hlediska způsobu, jak vysvětlovat uplatnění nových elit (Toynbee hovoří o „creative minorities“) vůči elitám tradičním.²¹

Záběr Štaifova výzkumu českých elit v procesu společenské modernizace je široký jak z hlediska časového rámce, tak i sledovaných otázek. Sahá od proměn v oblasti vzdělání či prvotního pronikání liberálních myšlenek do českého prostředí koncem 18. století, přes kořeny i dopady revoluce 1848 a rozpad patrimoniální správy až po politicky emancipované a ekonomicky často mocné české podnikatelské elity konce 19. století. Nejvíc přitom Štaifa zajímalo, proč byly využity dispozice být elitou v určitém čase, prostoru a sociálních kontextech naplno, částečně či naopak jen velmi dílčím způsobem a jak (prostřednictvím jaké nabídky, jakých her, jakého jazyka apod.) elity získávaly svoje klienty. Toto tázání předpokládá pojetí moderních elit jako společenské skupiny, která hraje specifickou roli v rámci mocenských vztahů a společenských sítí. Moc však Štaif nevnímá normativně, tedy jako potenciál k naplnění nebo porušení nějakého ideálu, nýbrž zkoumá především faktor její legitimacy, jak z hlediska „mocných“, tak „bezmocných“. Netřeba dodávat, že právě legitimita (moci, resp. realizace toho či onoho elitního projektu) je u Štaifa opět s implicitním odkazem na weberiánskou tradici kategorií analytickou, zasazenou do dobového, nikoli současného hodnotového, kontextu. Z této šíře, tematické a časové, bychom zde chtěli přiblížit alespoň to, co považujeme za jádro Štaifova badatelského přínosu k výzkumu českých elit v 19. století (zejména pak v jeho druhé třetině). Totiž jeho koncepci této skupiny aktérů jakožto „alternativní elity“, rekonstrukci povahy této elity jakožto „obezřetné“ a analýzu sociálněekonomických i politických příčin, které k této „obezřetnosti“ historicky přispěly.

Otázka alternativních elit, jejich potenciálu vstupovat jakožto aktivní činitel do společenského dění a cirkulace elit obecně je u Štaifa úzce spjata s jeho analýzou dynamiky společenských konfliktů, a to především těch, jež obnažují krizi uspořádání garantovaného elitami „tradičními“. Zde se výrazně projevuje Štaifova umírněně konfliktualistická konstrukce dynamiky společenské změny, jak ji blíže analyzujeme v předchozím zastavení věnovanému jeho analýze procesu modernizace.²² Tato dynamika není pro Štaifa vymezena primárně historickými situacemi, jež jsou obecně považovány za dramatické. Jako historik sociálních dějin se totiž přinejmenším ve stejné míře zajímá také o často opomíjené předpolí dramatických dějinných zápletek. Tím myslíme časy, kdy se začíná pod povrchem zdánlivého klidu ve společnosti prohlubovat napětí mezi stávajícím (sociálním, hospodářským či kulturně-symbolickým) řádem a hodnotami či životními cíli sdílenými stále širšími vrstvami obyvatelstva. V časech, kdy stávající elity takové napětí podcení nebo na ně naopak reagují militantně a zejména tehdy, když „čelní představitel dosavadního mocenského establishmentu si přestávali být jistí tím, co mají za dané situace dělat, pro to, aby se udrželi u moci“,²³ se otevírá značný prostor pro elity alternativní, bez nichž si do-

21 Jiří Štaif, *Historie a alternativní konstrukce elit. Několik úvah na dané téma*. In: Ambrožová et al., *Historik na Moravě*, s. 65–76, zde s. 68–71.

22 Viz zastavení „Modernizace, historický pohyb a společenská změna“ v tomto textu.

23 Rákosník et al. *Milníky moderních českých dějin*, Praha 2018, s. 25.

konce podle Štaifa, jak v jedné ze svých méně známých studií explicitně uvádí, nelze dlouhodobější civilizační vývoj ani dost dobře představit.²⁴

Na rozdíl od tradičních elit, jež svoji schopnost vést či orientovat širší společenské vrstvy odvozují od tradiční autority i reálné moci, opírají elity alternativní svůj vliv především o postupně budované vlivové sítě, v jejichž rámci ovšem (chtějí-li se etablovat) musejí být dostatečně a především vytrvale aktivní. Skutečný vliv na společnost a charakter společenské změny pak alternativní elity dle Štaifa získávají ve chvíli výrazné proměny stávající sociální reality²⁵ (ať už k této proměně přispěly či se odehrála v důsledku externích faktorů).

Právě tato konceptualizace umožňuje Štaifovi podchytit charakter utvářející se české národní elity, jež se jakožto elita alternativní dle něj v první polovině 19. století stala v habsburské monarchii významným dynamickým faktorem akcelerujícím a spoluurčujícím společenskou změnu. Česká elita si, jak Jiří Štaif přesvědčivě ukazuje zejména v monografii z roku 2005 věnované právě této skupině, dokázala v letech 1830–1851 vytvořit autonomní prostor, v jehož rámci určovala či spoluurčovala parametry kulturního, společenského a zčásti i politického prostředí.²⁶ Česká národní elita totiž, jak Štaif ukazuje, dokázala prostřednictvím společných akcí (jakou byla například sbírka na českou průmyslovou školu), přímé (zejména publicistické) národní agitace i konfrontace v poměrně krátké době mobilizovat české národní hnutí a upevňovat vzájemné vztahy mezi těmi, kdo se k němu hlásili.

Jakkoli tedy podle Štaifa byla pro českou národní elitu od třicátých let i v širším slova smyslu charakteristická „orientace na budoucnost“, projevoval se tento aspekt ve sféře politiky i v druhé polovině 19. století jen v menší míře, resp. s výrazně menším efektem. Analýza tohoto zdánlivého rozporu mezi progresivností a konzervativností, tj. mezi orientací na budoucnost akcelerující dynamiku společenských vztahů v modernizující se společnosti a zároveň (zejména po roce 1848) neochotou důsledně prosazovat jakoukoliv radikálnější změnu na politickém kolbišti, spojenou navíc s velmi omezeně produktivním austroslavismem, se pro Jiřího Štaifa postupně stala jednou z klíčových badatelských ambic na poli výzkumu české elity v 19. století. Jako velmi produktivní se přitom ukázal jím využitý (a mezitím již pro popis tohoto fenoménu v české historiografii etablovaný) pojem „obežřetnosti“.

Přestože sám s využitím prosopografie poukazuje i na některé habituální komponenty „obežřetnosti“ rozhodujících postav české národní elity, v první řadě Františka Palackého,²⁷ ale v kontextu druhé poloviny 19. století také například

24 Jiří Štaif, *Historie a alternativní konstrukce elit. Několik úvah na dané téma*. In: Ambrožová et al., *Historik na Moravě*, Brno 2009, s. 65–76, zde s. 67.

25 Týž, *Efforts of the Czech Political, Intellectual and Entrepreneurial Elites Concerning the Economical Emancipation before 1914*, Prager wirtschafts- und sozialhistorische Mitteilungen 11, 2010, no. 1, pp. 55–74, zde s. 55.

26 Týž, *Obezřetná elita. Česká společnost mezi tradicí a revolucí 1930–1951*, Praha 2005, s. 413.

27 Viz Týž, *František Palacký. Život, dílo, mýtus*, Praha 2009. Palackého postava hraje níméně významnou roli v podstatě ve všech monografiích a v řadě dalších odborných studiích J. Štaifa.

F.L.Riegera,²⁸ a tematizuje její „sklon k biedermeierovskému pohodlí“,²⁹ spočívá jádro jeho analýzy české elity této éry dle našeho názoru jinde. Štaif³⁰ totiž především ukazuje souvislosti mezi její asymetrickou sociální skladbou (ve srovnání se situací elit německých, polských či maďarských v polovině 19. stol.) a „krotkou politickou imaginací“,³¹ která měla zásadní vliv na jednání jejích představitelů v průběhu revoluce 1848/49 a v dekadách, které bezprostředně následovaly po její porážce. S jistou nadsázkou se snad dá tvrdit, že se v uvážlivém proplétání habituálních a strukturálních příčin v rámci Štaifovy analýzy limitů jednání i politické imaginace českých elit v tomto klíčovém období zrcadlí i badatelská obezřetnost samotného autora, který se z dobrých důvodů úspěšně brání zjednodušujícím monokauzálním vysvětlení komplikovaných a ze své povahy multikauzálních historických jevů.

Badatelský zájem Jiřího Štaifa o české národní elity se, jak už bylo výše v souvislosti např. s interpretací politických strategií F. L. Riegera naznačeno, neomezuje na období prvních dvou třetin 19. století, jakkoli v éře před a bezprostředně po revoluci roku 1848 bezpochyby leží těžiště Štaifova výzkumu charakteru a role zdejších elit. I v rámci tohoto badatelského zaměření se Štaif opakovaně pouští na terén poslední třetiny 19. a do prvních dvou dekad století dvacátého. Česká společnost byla v této fázi modernizace již o poznání pluralitnější a komplexnější. O to méně triviální je dnes schopnost analyticky postihnout, kteří aktéři a v jakém smyslu se řadí mezi elity. Štaif ve snaze o zachycení elitních skupin ve společnosti s komplexní třídní strukturou, s rozrůstajícími se česky mluvícími měšťanskými vrstvami a rozvíjejícím se pluralitním politickým životem vychází v zásadě z metodologického instrumentária, jež si vypracoval pro analýzu elit první poloviny 19. století a jež se, nutno předeslat, ukazuje jako velmi funkční právě i tváří v tvář tomuto proměněnému sociálnímu organizmu české společnosti na sklonku 19. a na prahu 20. století. Postupnou funkční diferenciaci českých elit, která jim v poslední třetině 19. století umožnila převzít iniciativu právě i v rámci prosazování konkurenčních politických programů a kdy se z elity alternativní stávají elitou již plně etablovanou, Štaif přesvědčivě analyzoval mimo jiné před dvanácti lety na stránkách tohoto časopisu.³²

Analytická kapacita zmíněných východisek pro zkoumání elit se přesvědčivě ukazuje, pokud jde o období konce 19. či první třetiny 20. století, především v rámci

28 Týž, František Ladislav Rieger a česká národní elita 19. století. In: František Ladislav Rieger a česká společnost 2. poloviny 19. století. Sborník referátů z vědecké konference konané ve dnech 25. a 26. dubna 2003 v Semilech, Semily 2003, s. 7–21.

29 Týž, Obezřetná elita, s. 414.

30 Tamtéž.

31 Tamtéž.

32 K tomu více viz např. Štaif, Efforts of the Czech Political, Intellectual and Entrepreneurial Elites Concerning the Economical Emancipation before 1914, pp. 55–74. Zde k tématu J.Š. poznamenal: „As for our case it concerns the Czech national movement that became in the Bohemian lands, especially in Bohemia a new social reality as early as in 1840s. In this and other context, too, we may further on state that the modern social development in a multi-ethnic environment brings out in many cases a possibility for alternative elites to stand as national elites of the suppressed nations as an opposition against the elites of the nations of privileged, preferred or ruling nationalities.“

analýzy moderních podnikatelských elit, tj. u tématu, o jehož zachycení a analytické zpracování se Štaif pokusil ve spolupráci s historiky hospodářských dějin. Ve snaze definovat moderní podnikatelské elity, podobně jako u elit spíše intelektuálních defilujících v jeho výzkumech první poloviny 19. století, se opět opírá o rozšířenou definici kapitálu, definující pozici v sociálním poli, jak ji rozpracoval Pierre Bourdieu. Jako konceptuální východisko pro výzkum moderních podnikatelských elit tak Štaif nabídl vedle ukazatele výkonu, zpravidla dominantního ve výzkumu hospodářských dějin, také ukazatele vůdčí pozice, společenských sítí, symbolického kapitálu či kontinuit, včetně mezigeneračně předávaných kulturních vzorců, obtiskávajících se v určité podnikatelské mentalitě.³³

Štaifova historizace charakteru a jednání českých elit v průběhu 19. století má pro současné a snad i budoucí debaty o to větší význam, že vědomě nenavazuje na klasickou teorii elit s jejím přístupem k nerovnosti jako svého druhu železnému zákonu dějin. Zaměřuje se spíše na aktéry, na jemné předitivo vztahů autority a poslušnosti, na konkrétní historický kontext a zejména na proměňující se vztah elit a neelit v nepředvídatelných historických situacích. Analýza elitních skupin tím získává na plasticitě, protože je zapojena do širšího historického vyprávění autora, který vedle elitních strategií či mentalit s podobným vhladem analyzuje i další společenské skupiny (především z venkovského i maloměstského prostředí), tj. ty, z nichž dotčené elity původně většinou vzešly a jež také následně tvořily jejich klientelu. Štaifovy syntetizující práce, a v největší míře to platí o Modernizaci na pokračování, zachycují společnost jako komplexní a dynamický, tj. ve zrychlujícím se tempu měnící se, organizmus. Elity jsou jeho důležitou součástí. Tyto změny akcelerují a jsou jimi zároveň utvářeny.

Štaifova introspekce do prostředí českých elit patří k nejpozoruhodnějším intelektuálním výkonům soudobé české historiografie 19. století. Štaif je analyzuje v kontextu zásadní proměny modernizující se evropské společnosti, v období dynamického nástupu politického liberalismu, moderního nacionalismu i kapitalismu. Vyvažuje roli jím sledovaných aktérů jakožto těch, kdo se v procesu této historické změny konstitují a jsou dále nuceni na ni reagovat, tak i těch, kdo tuto změnu sami aktivně akcelerují a kdo spoluurčují její konkrétní povahu. Štaifova minuciózní analýza role a proměn české národní elity v 19. století se tak vedle prací Miroslava Hrocha či Otto Urbana řadí k nejzásadnějším příspěvkům k poznání tohoto fenoménu.

REVOLUCE

Obezřetnost českých elit se promítla i do jejich postoje k revolucím, včetně zpětného pohledu na revoluci 1848, jež pro utváření českého národního hnutí hrála klíčový význam. Radikální proudy ani tradiční elity sice nebylo možné v průbězích o revoluci pominout, smysl událostí však byl dlouho podřízen představě o probuzení národa z pobělohorského spánku a obnovení jeho plné důstojnosti v habsburské říši i na mezinárodním poli. Revoluce 1848 představovala dějinné drama, které mělo překonávat

33 Týž (ed.), *Moderní podnikatelské elity. Metody a perspektivy bádání*, Praha 2007.

českou národní nesvobodu a podřízenost, případně otevírat „mocné hnutí slovan-ské“.³⁴ Vzhledem k úspěšnosti české národní elity v druhé polovině 19. století není překvapivé, že zpětný pohled na revoluci stavěl na představě obrození národa, jeho úspěchů i neúspěchů.

Když se po roce 1918 zpřístupnily i dokumenty archívní, bylo možné obraz revoluce více zakotvit v evropském kontextu, rozšířit pohled na otázky hospodářské a sociální, prozkoumat vojenské strategie a zejména konfrontovat státoprávní a ústavní požadavky revolucionářů s myšlením a postupem tradičních elit.³⁵ Rozšíření pohledu na revoluci sice zpochybňovalo původní jednoznačnost v (národní) identifikaci jednotlivých událostí, dějů a osob, výklad však neopouštěl dramatický ráz, ani základní schéma vzepětí národních tužeb a následné tragédie.

V textech k revoluci 1848 rozvinul Štaif svůj sociálněhistorický koncept revoluce zejména proto, že chtěl její dynamiku i vyústění vysvětlit strážlivěji, než nabízel romantizující příběh národního osvobození. Skupiny a jejich zájmy, které v revoluci stály proti sobě nebo uzavíraly přechodná spojení, operovaly s pojmy národa, svobody a ústavnosti. Avšak představy a zájmy, které těmito pojmy vyjadřovaly, jakož i strategie pro sebeprosazení, podle Štaifa neodrážely předem definované ideály (národa, svobody, ústavy), nýbrž vstupovaly do výrazně konkurenčního pole, v němž se teprve konkrétní cíle, ideály a strategie jednotlivých skupin dotvářely, případně měnily. Svým kritickým okem Štaif propojil zdánlivě idealistickou programatiku revoluce 1848 s neúprosnou konfrontací v tehdejších sociálních zápasech.

Toto spojení se nacházelo již ve Štaifově publikaci *Revoluční léta 1848–1849*, která se opírala o jeho bádání 80. let a byla publikována bezprostředně po roce 1989.³⁶ Zatímco v raných fázích revoluce česká národní reprezentace ještě dokázala reagovat na konfliktní situace, nabídnout program, který mobilizoval přívržence a zároveň se vymezoval proti německému pojetí revoluce, pro následné období ve vídeňském ústavodárném shromáždění i později v Kroměříži líčí Štaif její obezřetnost a leckdy i bezradnost. Její představitelé se nacházeli ve vysoce konkurenčním prostředí, jehož pravidla a nástrahy často nedokázali rozšířovat, natožpak využít ve svůj prospěch. Na tomto pozadí Štaif vysvětloval programové i strategické proměny jednotlivých revolučních proudů, zejména pak strategickou defenzivnost české národní elity i její postupný příklon k zájmům habsburské dynastie. I dnes, s odstupem více než tří desetiletí, překvapí Štaifova strážlivost v hodnocení průběhu revoluce jako celku i místa českých národních elit v tehdejších zápasech.

Z dnešního pohledu je však kniha o revoluci 1848–1849 spíše důležitým krokem ke Štaifovým pozdějším textům, v nichž motiv konkurence a idealismu, neúprosného boje a skupinové solidarity jako jeden z klíčů pro porozumění moderním revolucím dále rozvíjí. V Obezřetné elitě Štaif zarámoval svou analýzu „nové“ národní elity jejími ambicemi vymezit prostor pro autonomní jednání, které by bylo nezávislé na etablovaných elitách, a postupně tak určovat parametry kulturního, společenského prostředí.

34 Josef Toužimský, *Na úsvitě nové doby. Dějiny roku 1848 v zemích českých*, Praha 1898.

35 Karel Kazbunda, *České hnutí roku 1848*, Praha 1929; František Roubík, *Český rok 1848*, Praha 1948.

36 Jiří Štaif, *Revoluční léta 1848–1849 a české země*, Praha 1990.

Zatímco do roku 1848 si nová česká elita budovala svou klientelu poměrně poklidně na půdě kulturních aktivit, revoluce 1848 ji vrhla do víru občanské politiky, která výrazně posouvala její původní, kulturně definovaný program. Kupříkladu austroslavismus, jeden z klíčových bodů českého národního programu v revoluci 1848, nebyl dlouhodobě budovanou a strategicky promyšlenou koncepcí. Šlo spíše o reakci, která se zrodila a upevnila v konfliktu s německojazyčnými liberály (v Německu i ve Vídni), jejichž konečným cílem bylo velkoněmecké řešení revoluce, pro Čechy nepřilíš příznivé.³⁷

Austroslavistický program, zvěstovaný slavnostně v Palackého listu do Frankfurtu („O poměru Čech i Rakouska k říši německé“), a i později v revoluci nejednou halasně proklamovaný, na jedné straně upevňoval pozici české národní elity „dovnitř“, tedy ve vztahu ke „klientele“, neboť stoupcům a sympatizantům hnutí dával sebevědomě najevo, že české zájmy nepodléhají zájmům německým. Zároveň se však austroslavismus na straně druhé ve spojení s důvěrou v habsburskou dynastii ukázal být poměrně nevýhodný, jakmile elity starého režimu přešly do protiofenzívy a potlačily revoluci *en bloc*, tedy včetně českých požadavků. Na tomto místě lze vidět důležitý Štaifův přínos pro pochopení českého národního programu: nechceme-li vysvětlovat obezřetnost českých národních elit esenciálně (pomocí stereotypů o národních „konstantách“ a „umírněném“ charakteru Čechů), stojí za to analyzovat revoluční strategie a imaginaci českých národních elit ve vztahu ke „klientele“ (tedy stoupcům a sympatizantům) i směrem ke konkurentům (konkurenčním „novým“ elitám i starému režimu). Teprve odtud pochopíme jeho programovou umírněnost, jakkoliv se českému národnímu hnutí po roce 1849 vymstila.

Aby však vysvětlil proměny v programatice a jednání revolučních aktérů, zavádí Štaif do svého výkladu revoluce ještě jednu důležitou kategorii, a to schopnost aktérů reflektovat své úspěchy a neúspěchy a učit se z nich. V případě české národní elity není Štaifův obraz příliš příznivý: vzhledem z primárnímu zájmu o kulturní program, který se teprve v revoluci 1848 kvapně přetavil v program politický, chyběla čelným představitelům českého národního hnutí politická zkušenost. Vedle vytváření spojení a budování vlivových pozic patřila k této chybějící zkušenosti také nepřilíš hluboká zpětná reflexe vlastních cílů, možností naplnění a překážek. Revoluční doba navíc vyžadovala rychlé reakce, na něž byl málokdo z revolučních protagonistů připraven. Oč méně byly schopny procesu učení elity „nové“, o to více nás zpětně překvapí schopnost starých elit rychle vyhodnocovat okamžitou situaci i zájmy různých aktérů. Až překvapující je zejména připravenost těchto starých elit k ústupkům, jejich schopnost vytvářet nátlak a budovat spojení tak, aby v konečném důsledku dosáhly svého, tedy potlačení revoluce a upevnění vlastních pozic.

Analýza elit starého režimu a jejich chování v revoluci patří k nejvíce fascinujícím aspektům Štaifova díla. „Poučení“ z francouzské revoluce, tedy katastrofický obraz toho, co se může starým elitám stát, když postupují proti revoltujícím masám napřímo a frontálně, společně s umírněným, konzervativním reformismem části rakouských elit, se stalo východiskem pro mistrné lavírování starých elit mezi protichůdnými zá-

³⁷ Některé texty k tématu vznikaly již před revolucí, známy jsou především úvahy Havlíčkovy po jeho vystrážlivění z rusofilie, o uceleném politickém programu však do roku 1848 nelze mluvit. Štaif, *Obezřetná elita*, s. 101–106 a 134–143.

jmy revolucionářů. Když pak tyto staré elity přistoupily na některé prvky revolučního programu, zejména zavedení ústavy a výkupu z poddanství, měnilo se rozložení sil: oktrojovaná Stadionova (březnová) ústava obsahově vyhovovala umírněným proudům revoluce; císařův patent o výkupu z poddanství naplňoval očekávání poddanského obyvatelstva, které na osudech revoluce a na dalších proměnách habsburské monarchie tímto ztratilo zájem. Teprve nyní, tedy na jaře a v létě 1849, přistoupily staré elity k tvrdým represivním krokům, které vyznačily náhlý konec revoluce.

Nejen tento konec, nýbrž i vypuknutí a průběh revoluce měly celoevropský rozměr. Štaif exponuje tento rozměr revoluce 1848 minimálně dvojím způsobem. Jednak líčí explozi žurnalistu a velmi dobrou informovanost aktérů o dění po celé Evropě. Jednotlivé revoluce nebyly oddělenými spontánními výbuchy nespokojenosti, nýbrž propojenými pokusy o ústavnost, prosazení svobody slova nebo i národní emancipaci. I revoluce pražská se živila informacemi o dění v Německu a ve Francii. Štaif se zajímá o protagonisty revoluce a zkoumá jejich imaginaci a případné inspirace. K nejpůsobivějším pasážím Štaifovy biografie Palackého patří části, kde líčí Palackého cesty po Německu či do Nice, kde objevil historiografické dílo Françoise Guizota i současnou francouzskou publicistiku. Tyto inspirace z poloviny 40. let měly výrazný vliv nejen na jeho historiografickou práci, ale také na jeho politickou imaginaci, která tak získávala evropský rozměr a bez níž lze opět sotva vysvětlit chování národní reprezentace v revoluci.³⁸

Revoluce 1848 byla první a nejspíš i poslední celoevropskou revolucí. Na různých stranách kontinentu odhalila jednak krizové jevy starého uspořádání, jednak ukázala sílu i slabost těch, kteří proti pořádku a útlaku vznášeli požadavky pokroku, definovaného v kategoriích rovnosti, svobody, ústavnosti, lidskosti, spravedlnosti nebo ještě jinak. Schopnost učit se ze svých chyb i ze svých úspěchů však Štaif identifikuje nikoliv v táboře revolučním, jehož nevalné politické zkušenosti a postupná únava oslabovaly ofenzivní sílu revoluce, nýbrž naopak v reformně orientované části elit tradičních, které se v napjatých situacích lépe orientovaly, dokázaly v nich efektivněji manévrovat a postupně také různým společenským skupinám nabídnout model uspořádání, zakládající nový společenský konsensus. Zejména v habsburské říši naplnil reformismus části tradičních elit naděje poměrně širokých vrstev obyvatelstva; zrušení roboty za náhradu, vydání ústavy, jakkoliv oktrojované, a postupné hospodářské reformy se staly základem nového konsensu, který navzdory zklamáním, nejspíš i strachu a rezignaci bývalých revolucionářů, získal ve společnosti na určitou dobu jistou důvěryhodnost a stabilitu, než došlo k novému vření po roce 1859.³⁹

ZÁVĚR

Proměny společenského konsensu, souhra argumentace a násilí při jeho vyjednávání, jakož i napětí mezi tradičními a alternativními elitami, se vine dílem Jiřího Štaifa jako červená nit, poskytující jeho dějinám dlouhého 19. století pozoruhodnou kontinuitu

³⁸ Týž, František Palacký: život, dílo, mýtus, Praha 2009, s. 120–134.

³⁹ Rákosník et al., Milníky moderních českých dějin, zejm. s. 54ff.

v přerušení ve smyslu stále nových pokusů o redefinici toho, co společnost přijímá jako legitimní uspořádání. Tento Štaifův přístup ovlivnil — a v kontextu české vědy dokonce proměnil — dějiny oboru minimálně dvojím způsobem. Předně, sociální dějiny v tomto pojetí nejsou již dějinami jednotlivých společenských vrstev a tříd, ale zahrnují také vzorce myšlení, odvahu ke změně (či naopak neochotu riskovat), způsoby komunikace mezi aktéry ve skupinách i navenek a dobově podmíněné zápasy za uznání. Štaif ve svém díle mistrně propojil sociálněhistorický přístup s dějinami intelektuálními (nejpůsobivěji u Františka Palackého), s dějinami hospodářskými (nejvýrazněji v případě podnikatelských elit), samozřejmě s dějinami politickými (zejména důkladnou analýzou revoluce 1848) a zasadil jednání historických aktérů do obecných otázek modernizace společnosti a zmíněného hledání trvalejšího společenského konsenzu (zvláště v Milnících moderních českých dějin a v Modernizaci na pokračování).

Uvedené rozšíření, za druhé, otevřelo možnost redefinovat postavení sociálních (a potažmo sociálních a hospodářských) dějin v prostoru české vědy a univerzitního kurikula. Sociální dějiny se v posledních dvou desetiletích vymanily z postavení doplňku „velkých“ dějin, věnujícího se dosud neprozkoumaným společenským skupinám nebo nevšedním jevům, a posunuly se do pomyslného středu historické vědy, kdy nabízí odpovědi na klíčové otázky společenské modernizace, křehkosti různých redefinic společenského konsenzu, jakož i schopnosti elit učit se ze svých úspěchů a ze svých chyb.

Není proto náhoda, že vliv Štaifova díla se neomezuje na výzkum dějin 19. století. Jeho jemné propojení koncepčních inspirací z Marxe a Webera, jeho badatelská hloubka ve spojení s dlouhodobým a pečlivým přístupem ke studentům ovlivnily celou řadu vědců, k nimž náleží i autoři tohoto textu. V dějinách 20. století, jimž se Štaifovi žáci a pokračovatelé často věnují, zkoumají sice jiné aktéry, události a skupiny, než analyzoval on, pokračují však svým tázáním i použitou metodologií v jeho způsobu reflexe moderní doby. Na pozadí dnešních světových konfliktů i domácích proměn společenského konsenzu není pravděpodobné, že by historické tázání po základních otázkách a vývojových trendech společenské modernizace, eskalace a řešení společenských konfliktů, proměn legitimacy panství a schopnosti učit se z minulosti, v dohledné době ztrácelo na aktuálnosti. Právě naopak. I proto se domníváme, jako Štaifovi dlouholetí kolegové — a v různé míře také jako jeho žáci —, že jeho sociálně historické dílo nabízí vynikající východisko ke zkoumání také novějších i nejnovějších dějin, a to právě v kontinuitách s modernizačními procesy století devatenáctého.

